

Introducere

Tatăl nostru a fost instituit de Iisus Hristos ca un model de rugăciune ce se sprijină pe întreaga *Evangelhie*. Această rugăciune prezintă, așadar, un caracter revelat, exemplar și sintetic, ceea ce îi conferă un rol de primă importanță în creștinism și o popularitate în limbile pământului neegalată de alte texte.

Rugăciunea are sursă biblică, fiind transmisă în două variante: prima, aflată în *Evangelhia după Matei* (6:9-13), a fost rostită de Iisus Hristos cu prilejul Predicii de pe Munte (Mat. 5-7), pe o colină identificată cu ceea ce azi se numește Muntele Fericiiilor, pe țărmul Mării Galileii. În această formă, textul începe cu o *invocație*, continuă cu șapte *cereri* și se încheie cu o *doxologie*. Cealaltă variantă, ușor modificată și mai redusă, se găsește în *Evangelhia după Luca* (Lc. 11:2-4); ea a fost rostită la cererea ucenicilor, într-un loc în care Mântuitorul era retras pentru rugăciune, identificat cu Muntele Măslinilor. Versiunea mateiană s-a răspândit între primii creștini, cum atestă deja *Didahia* (datată în anii 50-70 p. Chr.), care stabilește rostirea ei de trei ori pe zi. De atunci, *Tatăl nostru* este prezent în orice act devoțional public sau privat.

Rugăciunea domnească este cel mai simplu și mai natural mod de exprimare a credinței. Au rămas în memoria colectivă momente când oamenii au îngenuncheat în stradă și au rostit rugăciunea în mod spontan. Într-un interviu din ultimii ani de viață, principesa Ileana a României mărturisea că, după doi ani de exil, pribeagă și moartă sufletește din cauza pierderii țării, a trecut de la moarte la viață deodată, zicându-și obișnuitul *Tatăl nostru*, când a ajuns la „Facă-se voia ta”. Un sondaj în folclorul românesc ne arată că rugăciunea însoțește orice practică populară de leac și este prezentă în orice situație de cumpănă. *Tatăl nostru* dă glas nevoilor fundamentale ale omului din toate epocile istorice și, cum observă Alexander Schmemmann într-un comentariu la rugăciune, aceasta pare a fi fost alcătuită pentru fiecare în parte.

Importanța rugăciunii și simplitatea ei o așază între primele texte deprinse în copilărie, fapt ilustrat de Octavian Goga în poezia *Dorința*: „Copiii noștri să-i înveți/ Tu: Crezul... Născătoarea.../ S-ajung să-i văd cântând pe toți/ În strană, sărbătoarea”. De asemenea, este primul text transmis de misionari noilor convertiți, lucru care a dus la apariția unor versiuni vernaculare de mare valoare

pentru istoria limbilor. Totodată, fiind cunoscută pe de rost, ea a servit la învățarea buchilor atât de copii, cât și de intelectualii care doreau să se familiarizeze cu un alfabet necunoscut; este cazul numeroaselor versiuni scrise cu slove diferite de cele folosite în mod curent de limba rugăciunii (e.g. *Tatăl nostru* grecesc scris cu litere chirilice de Milescu pentru Stiernhielm).

Dacă, după aprecierea lui Goethe, *Noul Testament* este limba maternă a Europei, putem spune, păstrând analogia, că *Tatăl nostru* face parte din vocabularul de bază al acesteia: rugăciunea a devenit etalon de memorare, iar expresii ca *a ști/a spune ca pe Tatăl nostru* sunt chiar mai populare decât *a trăi ca în sânul lui Avraam* (după Lc. 16:22). Fiind forme ale discursului repetat, secvențe din rugăciune au pătruns adânc în limbile istorice, cum este versul „toamna noastră cea de toate clipele” al lui Emil Brumaru. Un sondaj al aluziilor la rugăciune prezente în literatura română, pe care l-am realizat în pregătirea acestui volum, arată că nu există scriitor mare care să nu fi menționat măcar o dată rugăciunea în opera lui. Unii intelectuali și-au legat chiar numele de *Tatăl nostru*: Milescu și Dosoftei l-au diortosit, Antim, Heliade și Voiculescu l-au comentat, Arghezi l-a parafrazat, iar Caragiale i-a dedicat o schiță.

Prin simplitatea ei, rugăciunea conține concepte fundamentale din experiența despre lume a unei comunități istorice (paternitatea, cârmuirea, voia, hrana, răul etc.), exprimate prin termeni din fondul principal de cuvinte, care o feresc de neologizare sau arhaizare. Acest text ilustrează „fîrea” graiului, putând fi considerat cartea de vizită a limbii în lume. Este de notorietate dragostea lui Jorge Luis Borges pentru rugăciunea *Tatăl nostru*, pe care o memorase în multe limbi ale pământului. Scriitoarea Alina Diaconu i-a furnizat în două rânduri versiunea românească, pe care ne-a comunicat-o și nouă împreună cu circumstanțele în care s-a petrecut acest episod: Borges, scriitorul orb, ședea în fața barului Sfântul Iacob din Buenos Aires, azi dispărut; când Alina Diaconu s-a prezentat, Borges a cerut să-i fie recitată rugăciunea în românește. Acolo, în plină stradă, scriitoarea a rostit *Tatăl nostru* românesc: „era siempre la plegaria que me habían enseñado en mi casa, en mi infancia mis padres”. Din relatarea cu lux de amănunte a acestui episod răzbat legăturile cu „acasa”, părinții și copilăria pe care le poartă în sine rugăciunea *Tatăl nostru* învățată la o vârstă fragedă. Forța evocatoare a rugăciunii se explică parțial prin conservatorismul acestui text care pare încremenit în timp: versiunea românească actuală conține fapte de limbă ce funcționează din sec. al XVI-lea până în prezent, chiar dacă ele nu mai

sunt caracteristice pentru româna actuală: *sfîntească-se* în loc de *să se sfîntească*, *vie* în loc de *să vină*, *ne izbăvește* în loc de *izbăvește-ne*, uneori și *greșale* pentru *greșeli*, *carele* pentru *care* sau *pre* în loc de *pe*.

Toate aspectele trecute în revistă mai sus justifică interesul lingvistic pentru rugăciunea *Tatăl nostru*. Acest interes s-a manifestat constant de-a lungul timpului, în special prin culegerile de *Tatăl nostru* poliglot, practică întâlnită din epoca marilor descoperiri geografice până azi. Eugeniu Coșeriu (2010) a studiat rugăciunea cu mijloacele lingvisticii textului, într-o lucrare cu un pronunțat caracter teoretic, valoroasă pentru observațiile asupra limbajului religios. Cele mai vechi versiuni în limbile romanice s-au aflat în atenția romanistului elvețian Siegfried Heinimann (*Oratio dominica romanice*, Tübingen, Niemeyer, 1988).

Tatăl nostru românesc a fost studiat sporadic, mai ales cu prilejul edițiilor de texte care conțin rugăciunea, de o atenție specială bucurându-se versiunile de la începuturile scrisului în limba română. Filiația acestora a fost cercetată de Ion Gheție și Al. Mareș (1985), care pun și problema contextului cultural al traducerii versiunilor, iar Magdalena Georgescu (1978), editând *Ocenașul cu tâlc* publicat de Cipariu, propune o grupare pe redacții a versiunilor din primele două secole de scris românesc. Eugen Munteanu (2008, p. 407-448) a făcut o cercetare comparativă interlingvistică asupra încercărilor românești de traducere a hapaxului *ἐπιούσιος* din cererea a patra. Romanistul Al. Niculescu (2002) este singurul filolog care schițează o istorie a *Tatălui nostru* românesc, pe baza unui corpus restrâns și printr-o confruntare cu versiunile standard din limbile vechi de cultură. Coșeriu (1994) dedică o lucrare specimenelor de limbă română care au circulat în lucrările savanților occidentali de-a lungul secolelor, un loc de frunte ocupându-l *Tatăl nostru*; el studiază filiația textelor și împrejurările în care acestea s-au difuzat în Occident. Cu excepția articolului semnat de profesorul Niculescu, toate contribuțiile menționate acoperă o anumită perioadă sau o problemă legată de rugăciunea *Tatăl nostru*, lipsind până în prezent o lucrare dedicată rugăciunii din cele cinci secole de scris românesc.

Ne-am propus, așadar, să studiem *Tatăl nostru* românesc începând cu versiunea din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (1551-1553) și încheind cu versiunile actuale. În acest scop, am realizat un corpus de texte în care am inclus toate versiunile din sec. al XVI-lea, versiunile din sec. al XVII-lea la care am avut acces, prezente în manuscrise și tipărituri, precum și o selecție a versiunilor din următoarele secole, când textul rugăciunii este deja standardizat.

Importanța rugăciunii face ca tipologia prezenței istorice a acesteia să includă un mare număr de texte: lucrări liturgice, biblice, catehetice, omiletice, specimene de limbă, istorii ale limbii, abecedare etc. Se pune, așadar, problema stabilirii sursei, a filiației, a paternității și a datării versiunilor, mai ales când acestea apar izolat. Am încercat să lămurim aceste probleme servindu-ne de critica textuală, așa cum a fost ea teoretizată de Ion Gheție și Al. Mareș (1974) și aplicată în diversele ediții de texte, cu sugestiile metodologice oferite de Gheție (1975b) și Onu (1973, p. 21-23, 26). Chiar dacă vorbim de un text de mici dimensiuni, studiul lingvistic, pornind de la cercetările de dialectologie istorică ale lui Gheție (1975), relevă informații prețioase despre versiuni. Față de opiniile cercetătorilor anteriori, care nu au admis circulația orală a rugăciunii în epoca veche a scrisului românesc, am plecat de la premisa, bazată pe contribuția lui Eugeniu Coșeriu (1994), că rugăciunea *Tatăl nostru* s-a difuzat pe cale orală atunci când nu există dovezi că a rezultat prin traducere sau prin copiere fidelă. Dacă cercetările anterioare au apelat la versiuni standard din limbile de cultură, noi am făcut studiul comparativ interlingvistic (v. Munteanu 2008) pe baza unui corpus extins (în special slavon), urmărind diferențele înregistrate de acestea.

Cele mai vechi versiuni românești au fost tratate pe larg, urmărind cum s-a consolidat norma. Începând cu epoca lui Antim Ivireanul, când rugăciunea s-a standardizat, am renunțat la prezentarea cronologică a faptelor, modificările operate în textul rugăciunii regăsindu-se în capitolul dedicat analizei variantelor textuale.

Ne-am referit în treacăt și la versiuni ale rugăciunii în dialectele sud-dunărene, incluzând câteva în corpusul de texte la propunerea profesorului Wolfgang Dahmen. De versiunile în dialectul aromân s-a ocupat sumar Nistor Bardu (2015), iar *Tatăl nostru* ca specimen de dialect istroromân a fost discutat filologic și lingvistic de Sextil Pușcariu (v. PUȘCARIU, SI).

Am acordat o atenție specială limbii liturgice din ținuturile dunărene, întrucât aceasta a influențat limba rugăciunii vernaculare. *Limba liturgică* (bisericească) desemnează o *limbă funcțională* folosită atunci când se vorbește despre universul credinței (cf. Coșeriu 2010; Chivu 1997). Avem, așadar, o situație de *diglosie*, care constă în existența a două limbi (*High* și *Low*) cu funcții diferite în aceeași comunitate (Ferguson 1959). Limba liturgică definește atât liturghia, cât și Rugăciunea domnească: până azi, rugăciunea se rostește în limba de cultură acolo unde există diglosie. Dacă pentru vorbitor limba proprie este

singura formă autentică de exprimare a conținuturilor de conștiință, celelalte idiomuri fiind percepute ca simple nomenclaturi (Coșeriu 1994b, p. 182-184), în universul de cunoaștere al religiei observăm că singura aptă să redea esența lucrurilor este limba liturgică. Această situație caracterizează și limba liturgică din cadrul aceleiași limbi istorice. Nu dimensiunea socială a limbajului îl împiedică pe vorbitor, în actul devoțiunii individuale, să spună „Domnule, absolvă-mă” în loc de „Doamne, miluiește-mă”; explicația stă în rolul deosebit de important pe care îl joacă funcțiile evocative în producerea sensului: orice semn evocă universul de discurs în care funcționează, contextul verbal, circumstanțele extralingvistice, tradiția lingvistică și culturală, mediul etc. în care apare, adică toată realitatea care îl înconjoară (v. Coșeriu 2004, p. 319-324). Funcția evocativă explică introducerea unor cuvinte aramaice în *Evanghelia*. Într-o scenă de maximă intensitate, recunoscându-l pe Iisus cel înviat, Maria Magdalena exclamă „Rabbuni!”, cuvânt redat întocmai de evanghelistul Ioan (20:16), care îl și explică imediat (cf. 1 Ioan 1:3: „ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit și mâinile noastre au pipăit”). În traducerea *Evangeliei* și a liturghiei, multe cuvinte și sintagme au fost preluate din original, chiar și când transferul lingvistic nu era absolut necesar. În *Vetus Latina*, Palmer (1988, p. 186) observă că, pe lângă termenii tehnici necesari, inexistenți în latină, s-au preluat și cuvinte grecești inutile, din „anxious piety or sheer incompetence”. Palmer ignoră, în realitate, forța evocatoare a elenismelor pentru o comunitate care primise *Evangelia* în limba greacă, în viziunea acesteia ele fiind singurele capabile să exprime conținutul religios. Prin urmare, limba liturgică are valoarea limbii materne în universul religiei. Aceste aspecte explică satisfăcător prezența unor termeni din limba de cultură în versiunile vernaculare ale rugăciunii *Tatăl nostru*; este și cazul elenismelor din rugăciunea aromânească sau al slavonismelor din versiunile nord-dunărene.

Ca texte de referință, în studiul nostru am folosit următoarele versiuni biblice: pentru greacă, *Textus Receptus* (disponibil în proiectul digital *Blue Letter Bible*) și BIBL. GRAECA (LXX și NA²⁸); pentru latină, *Vulgata Hieronymiana* (din *Bibliotheca Latina IntraText*) și *Vulgata Clementina* (din *VulSearch*); pentru slavonă, *Biblia* de la Ostrog (1597). Diferențele față de alte versiuni au fost semnalate la locul respectiv. Concordanța biblică pe care ne-am bazat în discutarea ocurențelor din texte este cea pusă la dispoziție în proiectul *Blue Letter Bible*.

* * *

Lucrarea de față are la bază teza de doctorat realizată sub conducerea științifică a prof. dr. Eugen Munteanu, susținută în 2012¹. Cercetarea a fost începută la Alba Iulia, în 2009, ca lucrare de disertație îndrumată de prof. dr. Alin-Mihai Gherman. Subiectul a fost reluat cu prilejul studiilor doctorale la Iași, unde prof. dr. Eugen Munteanu desfășoară cercetări de filologie biblică românească, conducând – la vremea aceea – proiectul *Monumenta linguae Dacoromanorum*. Recunoștința noastră se îndreaptă către conducătorul tezei de doctorat, prof. dr. Eugen Munteanu; de asemenea, către referenții tezei și ai versiunii de față: prof. dr. Alin-Mihai Gherman, prof. dr. Gheorghe Chivu, prof. dr. Wolfgang Dahmen și prof. dr. Zamfira-Eugenia Mihail. Adresăm mulțumiri colegelor de la Centrul de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum”, colectivului Catedrei de Filologie Clasică a UAIC, lui Emanuel Conțac și tuturor celor care ne-au sprijinit pe parcursul cercetării cu resurse, sfaturi și încurajări. Aceleași mulțumiri domnului Lucian Leonte, directorul tehnic al Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza” și doamnei Dana Lungu, iar în mod special doamnei Luminița Răducanu și domnului dr. Marius Grigore. Nu în ultimul rând, întregii familii – în special soției Elena, tatălui Pavel și mamei Miluța, fraților Gabriel și pr. Daniel – și pr. Vladislav Nedelcu, cele mai adânci sentimente de recunoștință.

¹ Câteva părți și prelucrări din teză au fost deja publicate în volume și reviste de specialitate; ele sunt reproduse aici într-o formă revizuită: „Și nu ne duce pe noi în ispită”: a șasea cerere din rugăciunea Tatăl nostru în limba română, în Eugen Munteanu (coord.), *Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică și traductologie*, VIII, Iași, Editura UAIC, 2019, p. 143-159; *Rugăciunea Tatăl nostru în însemnările unui liovean din secolul al XVI-lea*, în „Biblicum Jassyense”, 5 (2014), p. 87-95; *Considerații filologice privind posteritatea Noului Testament de la Bălgrad*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica”, 15:1 (2014), p. 221-230; *Istoria unui pasaj dificil din rugăciunea Tatăl nostru în limba română: „Pâinea noastră cea spre ființă”*, în *Al. Andriescu – 88*, (ed. Gabriela Haja), Iași, Editura UAIC, 2014, p. 135-152; *O posibilă variație dialectală în textele vechi românești: tată/părinte*, în *Flores Philologiae. Omagiu profesorului Eugen Munteanu la împlinirea vârstei de 60 de ani* (ed. Ana Catană-Spenchiu/Ioana Repciuc), Iași, Editura UAIC, 2013, p. 178-189; *Singularul cer în cele mai vechi versiuni românești ale orăției dominicale*, în „Text și discurs religios”, 3 (2011), p. 123-130; *Versiunile românești ale rugăciunii Tatăl Nostru din secolul al XVI-lea în raport cu originalele lor slavone*, în *Receptarea...*, I, 2011, p. 36-52; *Rugăciunea Tatăl nostru în limba română. Schiță istorică*, în „Horeb”, 1, 2019, p. 99-124.